

А. А. Нечитайло,
Є. В. Козюменко,
С. Є. Жеребілов

НОВІ ПАМ'ЯТКИ ДОБИ ЕНЕОЛІТУ НА ДОНУ

Надзвичайно цікаві різнокультурні поховальні комплекси доби енеоліту, відкриті останнім часом на Нижньому Дону, дуже важливі для синхронізації енеолітичних пам'яток півдня України, Молдови, Передкавказзя та Нижнього Поволжя, а також для розкриття динаміки процесів V—IV тис. до н. е.

Для вивчення процесів, що відбувалися за доби енеоліту в євразійській зоні, має значення кожна пам'ятка цього часу, пов'язана з новою інформацією стосовно тієї чи іншої галузі життя степових племен. У цьому плані показовим є нещодавно досліджені об'єкти на території Нижнього Дону.

1993 р. археологічною експедицією під керівництвом Є. І. Беспалого був розкопаний великий курганий могильник на правому корінному березі Дону, біля східної околиці м. Аксай Ростовської обл. Курганна група Мухін II тягнулася ланцюжком зі сходу на захід протягом близько трьох кілометрів уздовж вододілу балок Клинова та Мухіна. Сама балка Мухіна впадає у старицю р. Аксай. Звідси і назва згаданої групи, яка об'єднує 10 курганів. З них у 1993 р. було розкопано 8 насипів. У даному випадку спинимося лише на деяких похованнях кургану № 5, що розміщувався на гребені вододілу, займаючи панівне положення у групі. Висота його 4 м, діаметр 40 м. Під південно-західною полою кургану, в якому містилося 31 різночасне поховання, виявилися дуже важливі для нашої теми поховання № 7, 9, 30. За польовими спостереженнями всі вони здійснені зі стародавнього горизонту природної горбкуватості. Чи були над ними насипи і які, чітко не встановлено.

Попередня згадка про названі поховання вже є в спеціальній літературі¹. Дане повідомлення має на меті повнішу публікацію та атрибуцію матеріалів з люб'язного дозволу їх автора Є. І. Беспалого, який, на жаль, передчасно помер восени 2000 р.

Передусім розглянемо поховання 9, розташоване за 5,2 м на ПЗ від репера кургану і здійснене в споруді, що являла собою яму з перпендикулярною до неї камерою. Звичайно, ця катакомба дещо відрізняється від катакомб доби середньої бронзи, але водночас за своїм влаштуванням відповідає саме цьому типу поховальних споруд. Майже квадратна в плані яма (1,45×1,50 м), завглибшки 0,6 м від стародавнього горизонту, знижувалася від центру в бік камери й закінчувалася півметровою сходиною. Слід зазначити, що частина вхідного колодязя була знищена катакомбою середньої бронзи. Лаз у камеру нависав над останньою із заходу на 0,3 м. Він був перекритий двома жердинами в'язу і чотирма жердинами берези діаметром 5 см кожна, а зверху — плитками черепашика. Весь заслін в основному просів у камеру. Дно її, в плані неправильно-прямокутної форми, на 10 см знижувалося від західної стіни до східної і розташовувалося на глибині 1,21 м від стародавнього горизонту. Довжина камери по дну 1,7—2 м, ширина біля західної стіни — 1,4, а східної — 0,9 м. Орієнтація ПСС—ПЗЗ. Склепіння обвалилося.

¹ Визначення дерева проведено Є. В. Козюменком методом ксилотомічного аналізу за трьома зрізами.

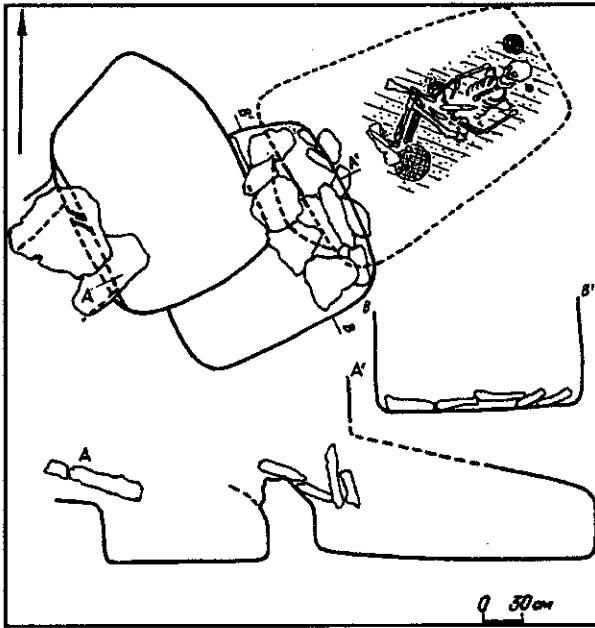

Рис. 1. Аксай. Мухін П. План і розріз поховання 9 з кургану № 5.

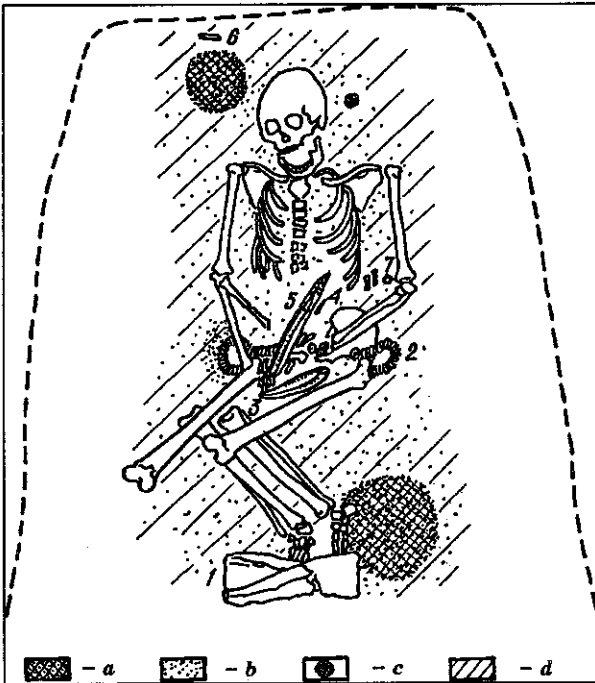

Рис. 2. Аксай. Мухін П. Центральна частина поховання 9 з кургану № 5: 1 — лопатки великої рогатої худоби; 2 — пояс з пластин (черепашки *Ulnio*); 3 — крем'яний ніж; 4 — мідне шило; 5 — обсидіановий ніж; 6 — крем'яна пластинка; 7 — мідне кільце; *a* — шар вохри до 3 см; *b* — розсипана вохра; *c* — грудки вохри; *d* — підстилка.

У центральній частині камери, там, де воно збереглося, його висота сягала 0,7 м. Можна припустити, що стеля була плоскою та низькою (рис. 1).

На дні камери, посипаному крейдою, вохрою, і вкритому рослинною підстилкою (зафіксовано волокна трави), від якої залишився темно-брунатний тлін, лежав кістяк молодої жінки (17—20 років)* на спині, головою на ПСС, із зігнутими ногами, колінами догори. Ноги впали праворуч. Руки, злегка зігнуті в ліктях, лежали долонями донизу, кисті покладені на тазові кістки. Увесь кістяк густо посипаний вохрою темно-червоного кольору, подекуди шаром до 3 см завтовшки. Крім того, біля черепа праворуч зафіксована велика крихка грудка вохри такого самого кольору (розміром 10×12×3 см), а ліворуч — яскраво-червона грудка (3×4×2 см). Шматок оранжевої вохри (7×5×0,5 см) лежав справа біля таза небіжчиці; великий плоский шматок (20×25×4 см) крихкої бурої вохри трапився біля її ступнів (рис. 2).

У головах похованої, поряд з грудкою, знайдено мікролітичну пластинку з обламаним нижнім краєм, трикутну в перетині, виготовлену з кубанського світло-брунатного кременю**, довжиною 4, шириною 0,7, товщиною 0,25 см (рис. 3, 1). Поруч з кистями рук виявлено два ножі. Один — на великій пластині світло-брунатного напівпрозорого кубанського кременю завдовжки 16, завширшки 3,5 см. У верхній частині спинки — заломи від невдалих спроб зняття, обидва

* Визначення антрополога Є. Ф. Батієвої.

** Визначення кременю тут і далі належить Ю. Н. Зорову, за що ми йому щиро вдячні.

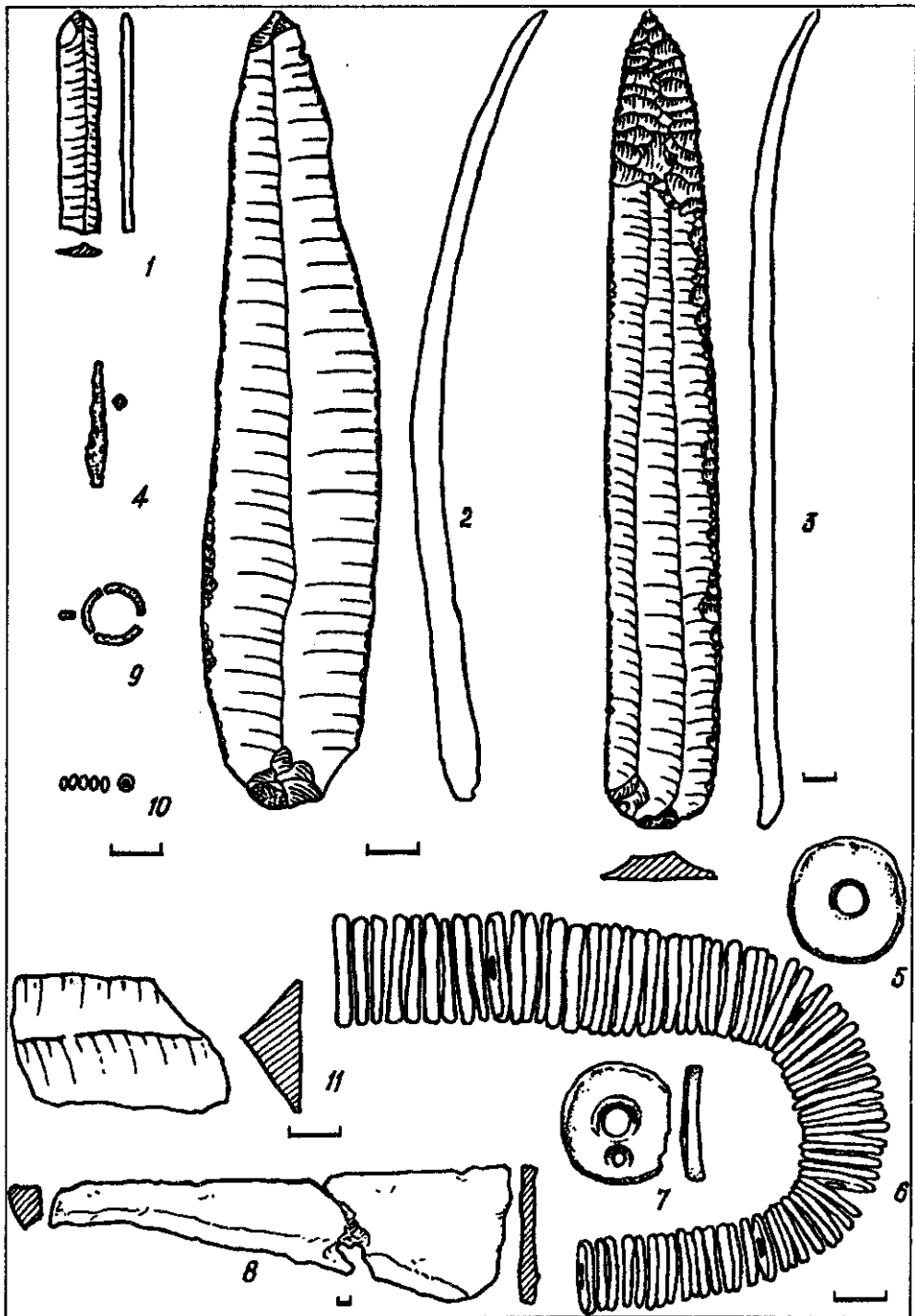

Рис. 3. Аксай. Мухін II. Інвентар з поховання 9 кургану № 5: 1, 2, 11 — кремій; 3 — обсидіан; 4, 9, 10 — мідь; 5, 6, 7 — черепашка *Unio*; 8 — кістка.

поздовжні краї до середини довжини мають найдрібнішу ретуш, від середини і вище ударного горбика є ретуш дещо виразніша, півкругла (рис. 3, 2). Другий ніж являє собою обсидіанову прозоро-чорну пластину (вулканічне скло Осетії) з тонким лезом, кінець якого загнуто й оброблено струменистою ретушшю, а потім підправлено дрібною. Довжина знаряддя — 25, ширина 3,2, товщина 0,6 см (рис. 3, 3). Тут же, на місці поперекових хребців трапилося мідне сильно окислене шильце*, квадратне в перетині, довжиною 2,5, шириною грані 0,2 см (рис. 3, 4).

* Аналіз металу проводився в лабораторії ПМКА. Єгорьковим, завдяки зусиллям С. Є. Жеребілова.

Навколо кістяка, по стегнах, на тазових кістках і під ними лежали залишки набірного пояса з 300 перламутрових кружків, виготовлених зі ступок черепашок *Unio*, з отворами для протягування шнура (рис. 3, 5, 6). Один кружок мав два отвори на площині, причому різних розмірів, зовсім як на пряжках пізньої бронзи (рис. 3, 7). Вони, ймовірно, були вискоблені крем'яним гостроконечником (сліди тертя добре збереглися). Розміри перламутрових виробів коливаються в межах від 1,5×1,7 см до 2×2,5 см у діаметрі. Весь набір густо пофарбований вохрою.

Біля ступнів, упритул до них і частково на них лежали паралельно одна до одної (різними сторонами) дві ретельно оброблені й сильно пофарбовані вохрою лопатки великої рогатої худоби*. Верхні епіфізи зрізано, ребра й нижні краї підшліфовано. Довжина кожного з виробів 35 см, найбільша ширина 11 см (рис. 3, 8). Можливо, це була мижичний інструмент.

У заповненні нори байбака, яка містилася під лівим боком нижньої частини грудної клітки небіжчиці, майже на рівні дна камери виявлено: мідне, в уламках кільце з незімкненими кінцями, виготовлене з тонкої плоскої пластини діаметром 1,2 см, товщиною 0,1—0,15 см (рис. 3, 9); десять мідних, сильно окислених бісерних намистин, згорнутих з пластинки діаметром 0,3 см, завтовшки 0,15 см (рис. 3, 10); шматочок гематиту (0,8×0,5×0,3 см); три фаланги від лапи собаки.

У заповненні вхідної ями знайдено пластинчастий відщеп (рис. 3, 11) з молочно-сірого місцевого кременю з патиною, найближчі виходи якого фіксуються геологами за 80 км на північний захід від м. Аксай, поблизу с. Матвій Курган.

Наступне розглянуте нами *поховання 30* було розташоване за 3,3 м від могили 9 по цій самій осі (ПЗ—ПВ) і містилося у близькій за формою поховальній споруді, тобто в какакомбі. Воно впущене із стародавнього горизонту, про що свідчить викид чистої глини навколо вхідної ями з півночі, заходу та півдня, відзначений Є. І. Беспалим² під час розкопок. Вхідна яма неправильно-прямокутна в плані (1,35×1,55 м), орієнтована по лінії ПЗЗ—ПВВ й заповнена майже чистою глиною. Дно її на глибині 0,66 м від стародавнього горизонту. Дно камери нижче дна ями на 0,94 м, причому знижене воно кількома східцями. Останній з них у вигляді заплічок шириною 0,40—0,25 м оточував камеру з трьох боків від центра до заходу. Від цих заплічок дно камери плавно знижувалось на схід ще на 0,45 м. Камера в плані підтрапецієподібна. Довжина її 2, ширина біля входу 0,7 м, поблизу східної стіни 1,55 м. Орієнтація схід—захід. Склепіння і лаз у камеру завалилися у давнину (рис. 4, 1). У східній половині камери на дерев'яному настилі скорчено на спині, головою на схід лежав кістяк чоловіка (понад 45 років). Ноги були сильно підігнуті до тулуба й повернуті ліворуч колінами догори. Права рука, злегка зігнута в лікті, покладена кистю на пояс, а ліва, дуже зігнута в суглобі,— кистю перед обличчям.

Навколо черепа — шар вохри та крейди. Багато вохри біля ніг, колін і ступнів. Ліворуч, уздовж кістяка — шар крейди до 3 мм завтовшки (рис. 4, 2).

У північно-східному кутку заплічок-східців — залишки очеретяного тліну. При вході — залишки очерету й дубових плашок (*Quercus* sp.) у перетині близько 10 см, мабуть, від заслону. У заповненні лази виявлено маленьке мідне шильце, квадратне в перетині, довжиною 2,6 см, ширина грані — 0,36 см (рис. 4, 3). Воно було дуже пошкоджене корозією, вкрите згустками зеленого окису.

Дерев'яний настил, де лежав похований, потребує додаткового опису, зробленого Є. І. Беспалим та Є. В. Козюменком. Вони ж провели реконструкцію настилу (рис. 4, 4). За формою він прямокутний, розміром близько 0,85×0,95 м. Досить добре зафіксовані деталі південно-східного його кута. Зовнішні бруси рами, в яку вміщено настил, було виготовлено з деревини ясеня (*Fraxinus* sp.), в перетині, приблизно однаковому на всіх простежених ділянках периметра — близько 3×6 см. Бруси було щільно укладено по кутах в «лапу», тобто з вибиранням половини товщини кожного бруса, на ширину стику, а потім скріплено через наскрізний отвір круглим шином (діаметром 1,5 см) з деревини в'яза (*Ulmus* sp.). Внутрішня частина настилу зібрана з не менш ніж семи паралельних в'язових плашок завширшки 5 см, розміщених уздовж довгої осі рами. Спосіб кріплення плашок з рамою через погану збереженість деревини простежити не вдалося, а, можливо, вони й не були поєднані. Поверх кісток небіжчика виявлено сліди ще двох де-

* Визначення палеозоолога РДПУ Ю. О. Мегкової.

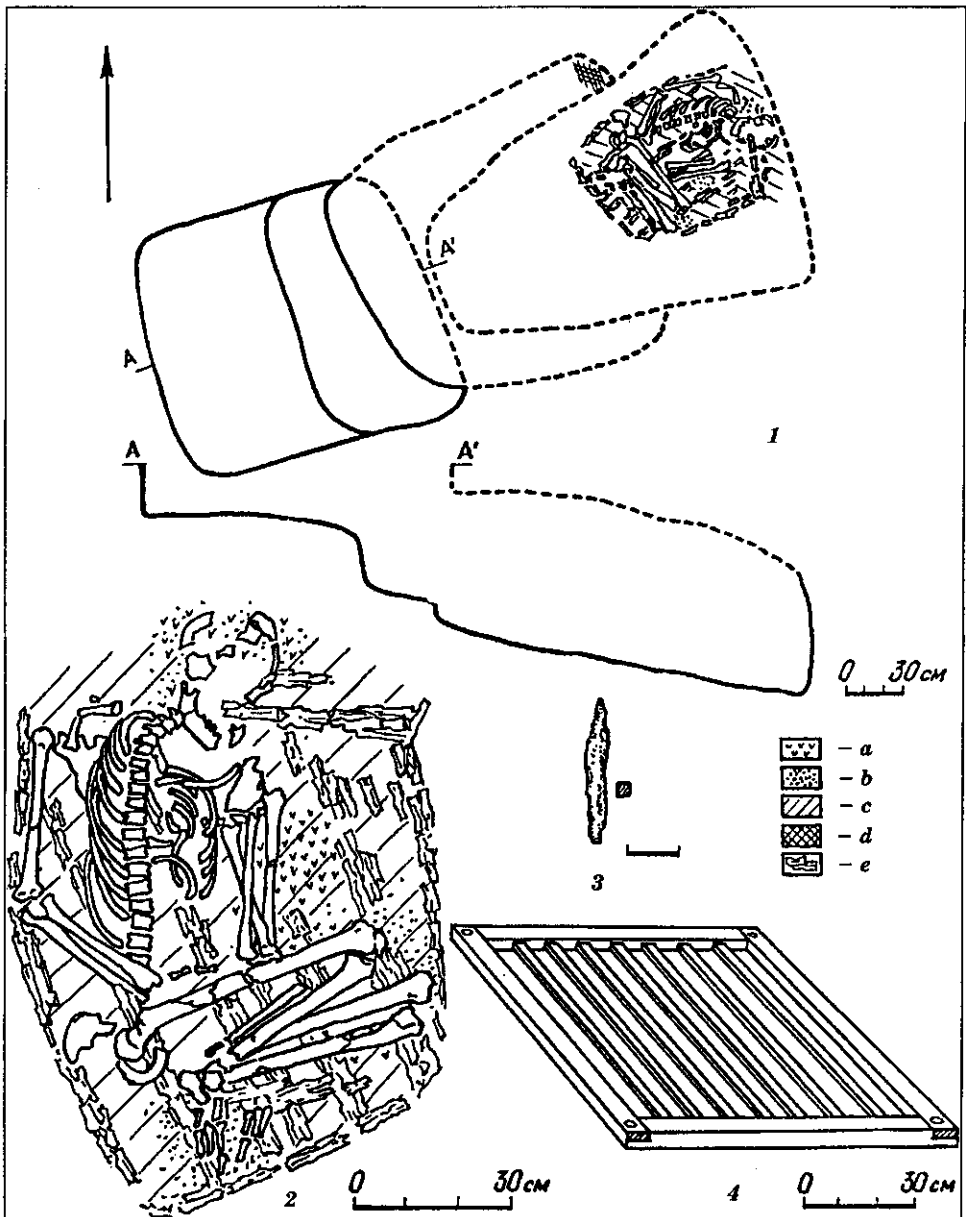

Рис. 4. Аксай. Мухін II. Поховання 30 з кургану № 5: 1, 2 — план та розріз; 3 — мідне шило; 4 — реконструкція дерев'яного ложа; а — крейда, б — вохра; с — підстилка; д — очерет; е — дерево.

рев'яних плашок, розташованих волокнами поперек плашок настилу. Призначення їх не з'ясоване, але не виключено, що вони були частиною конструкції.

Крім описаних поховань, на цій ділянці, за 4 м на південь від могили 9, на тій самій природній горбкуватості на рівні стародавнього горизонту виявлено 3 дитячі кістяки (до 9 років), що лежали головою на захід (поховання 7, за польовою нумерацією). Перший небіжчик (з північного боку) лежав на правому боці з сильно підігнутими праворуч ногами. Права рука зігнута у лікті, а кисть її розташована перед обличчям. Від лівої — збереглася лише плечова кістка (рис. 5, 1). Другого похованого (з півдня) покладено на спину, ноги підігнуті ліворуч. Права рука зігнута в лікті під прямим кутом, кисть лежала на поясі. Ліва не збереглася. Третій похований містився поміж описаними вище і був покладений «пакетом». Череп зафіксовано праворуч. Частина кісток лежала в анатомічному порядку. Ліва нога зігнута в коліні. Під кістяками простежено шар темно-червоної вохри завтовшки

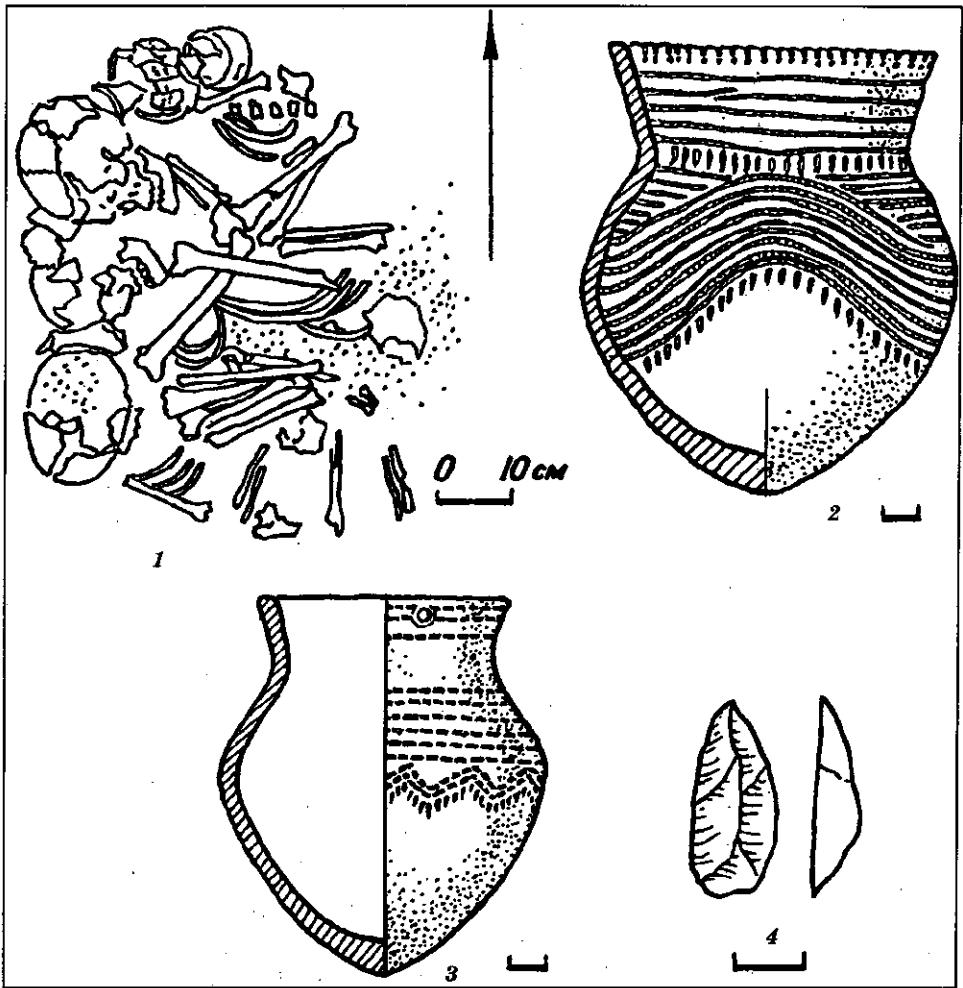

Рис. 5. Аксай. Мухін П. Поховання 7 з кургану № 5: 1 — план поховання; 2, 3 — кераміка; 4 — кремень.

1 см. За спиною першого з описаних небіжчиків виявлено дві посудини. Одна гостродонна, прикрашена зубчастим штампом і гострими наколами. Орнамент прикрашав дві третини посудинки, починаючись від бортика вінець, по яких також нанесено дрібнозубчастий штамп. Висока шийка оперізнана п'ятьма такими ж рядами, підкресленими на ній смужкою вертикальних наколів чи вдавлень. Нижче по тулубу йдуть 10 рядів зубчастих відбитків у вигляді хвилястих ліній. Нижній ряд їх також облямований вертикальними наколами. Поверхня між верхньою хвилястою лінією та шийкою заповнена горизонтальними смугами відбитків дрібної гребінки. Висота посудини 11,5 см, діаметр вінець 9 см, тулуба 10,5 см. Колір поверхні бежево-рожевий, зі слідами вохри. У перетині черепок сірий. У тісті значна домішка черепашки і кровавику (рис. 5, 2).

Друга посудина за формою та розмірами близька до описаної. Цей гостродонний з майже біконічним тулубом екземпляр мав стрункі пропорції і шийку злегка розширену до плоско зрізаного краю, по якому нанесено косі ряди зубчастого штамп. Біля краю вінець є два круглі отвори діаметром 0,5 см кожен, зроблені в сірій глині. Шийку вгорі оперізують три ряди зубчастого штамп. Від неї униз по тулубу йдуть шість горизонтальних рядів, облямованих двома смужками косих ліній, виконаних у тій самій техніці й підкреслених вертикальними відбитками кустастої палички (рис. 5, 3). Посудинка бежево-рожевого кольору, посипана вохрою. Глина добре випалена, легка. Висота виробу 11, діаметр вінець 8, тулуба — 10 см.

Під черепом третього похованого трапився відщеп молочно-сірого кременю з крейдяною коркою. Розміри його 2,6×1×0,7 см (рис. 5, 4).

Описані поховання навіть візуально можна поділити на дві групи: першу становлять поодинокі поховання 9 і 30 у катакомбах; другу — поховання 7 (погрібне, дитяче) на стародавньому горизонті, яке зовсім іншої культурної належності й пізнішого часу.

Особливістю першої групи є складені поховальні споруди та обряд, а також інвентар. Відмінними рисами відкритих тут поховань можна вважати: неглибокі, майже квадратні в плані вхідні колодязі; нависаючий над камерою лаз із дерев'яною кам'яним заслоном; неправильно-прямокутної форми, майже трапецієподібні (по дну) самі камери з плоскими й низькими стелями; наявність заплічок-східців, що охоплюють з трьох боків половину камери, а також спеціального поховального ложа у вигляді дерев'яного настилу. Як відомо, катакомби середньої бронзи дещо іншої конфігурації і відрізняються рядом нюансів. Але в принципі ідея споруди та сама — підземна камера з вхідним колодязем.

Обряд також не відповідає традиції населення катакомбної культурно-історичної спільноти. В розглянутій групі поховані лежать скорчено на спині, з ногами зігнутими в колінах догори, орієнтовані головою на схід або північ-схід-схід. При цьому не лише небіжчики густо, шаром до кількох сантиметрів завтовшки, посипані вохрою, але її різнобарвні грудки й шматки покладено по колу дна камери, притрушеному крейдою і вкритому рослинною підстилкою.

Таке сполучення споруди й обряду на території Нижнього Дону зафіксовано вперше. Найближчі аналогії йому знаходимо на протилежному, західному краю північнопричорноморського степу, а саме в Молдові, поблизу с. Джурджулешти, де на плато лівого берега р. Прут (Нижнє Подунав'я) був досліджений могильник з п'ятьма енеолітичними похованнями, три з яких містилися у катакомбах³. Судячи з наведеної ілюстрації, вони мають такі самі східчасті вхідні колодязі та низькі стелі у витягнутих у плані камерах.

Поховання схожі не лише поховальними спорудами, а й обрядом.

У Джурджулештах, так само як і в Аксаї кістяки лежать на спині, ноги підігнуті колінами догори, головою орієнтовані в східний сектор (точніше на південний схід). Вони також вкриті товстим шаром вохри, до кількох сантиметрів завтовшки, а під ними — рослинна підстилка. Один небіжчик був покладений на дерев'яну конструкцію. На жаль, у публікації Джурджулешт немає ні опису її, ні рисунку, щоб можна було порівняти з реконструйованим ложем з Мухина II (поховання 30). Водночас наявність їх там і тут ще раз свідчить про схожість в обряді, звичайно, не запозиченому зовні, один в одного, а ймовірно конвергентному внаслідок наближення культурних традицій. Це підтверджується інвентарем нижньодунайських та нижньодонських поховань, в основі якого зберігається спільна спрямованість.

Виявлена вона, по перше, в наявності у катакомбах різальних крем'яних пластин (ножів) великого розміру; по-друге, у скупченні черепашок або виробів з них (круглі, з отворами підвіски); по-третє, у знахідках намистин і мідних кілець з незізмкненими кінцями. Звичайно, у Джурджулештах спостерігається велика кількість мідних виробів, що пояснюється близькістю об'єкта до балканських металургійних центрів. В аксайських катакомбах трапилися два мідних шильця, дані аналізу показують, що вони виготовлені з балканської міді. Скоріше всього, цей метал надходив на Дон опосередковано через новоданилівський центр металообробки, виявлений Н. Д. Риндіною⁴.

Отже, за всіма основними параметрами аксайські та джурджулештські поховання дуже схожі й, мабуть, синхронні, хоч знак культурної рівності між ними не ставиться. Пам'ятки Джурджулешт даються Трипіллям VI — Кукутені А і належать до південно-західної, точніше суворовської групи енеолітичних поховань Східної Європи, а нижньодонські — до передкавказької групи⁵.

Таким чином, якщо порівняти риси поховального обряду та інвентарю аксайських катакомб, то вони відповідають комплексу ознак, виділеному для характеристики масиву енеолітичних поховань степів Східної Європи, який, за нашими спостереженнями, залишено населенням європейської степової спільноти⁶. Катакомба, що правда, тут є новим елементом серед ґрунтових неправильно-прямокутної форми могил. На нашу думку, це природне явище, зважаючи на становлення нового обряду, вибір поховальної споруди, виділення індивідуальних поховань з ранніх колективних могильників. У цей час лише формуються традиції нової

обрядності, тому й варіації могил різноманітні. Так, у сусідній із заходу новоданилівській групі-культури на території України зафіксовано ряд могил у вигляді кам'яних ящиків⁷. У східній нижньоволзькій чи ямно-бережнівській групі І. І. Дрюмов та А. І. Юдін⁸ також констатують різноманітність у конструкції могил.

Така варіабельність споруд свідчить про вибір нових елементів у поховальному церемоніалі на дальшому витку стародавньої історії, коли немов би «виштовхнуті» у степи групи населення освоюють їх і закріплюють за собою новий життєвий простір, залишаючи тут пам'ятки різної конструкції, відзначаючи свої могили невеликим штучним насипом чи використовуючи природний ландшафт — підвищені місця. Разом з тим, загальна тенденція розвитку поховального обряду зберігається протягом багатьох століть.

Суспільства території Нижнього Дону, як і Нижнього Поволжя та Подунав'я були відкриті для сприйняття різних імпульсів, бо не являли собою стабільні й консервативно-замкнуті системи. Вони вбирали впливи з різних сторін і не лише в духовному плані, в уявленнях про світ і про себе, але й у суто матеріальному, про що свідчить збережений склад знахідок.

Серед них покажемо є знаряддя з кременю як місцевого донецького (відщеп), так і кубанського (пластини). На зв'язок з віддаленими гірськими районами Північного Кавказу вказує наявність пластини з обсидіану (поховання 9), це надзвичайно рідкісна знахідка. Необхідно було подолати значну відстань, щоб добратися до вулканічного шкла Осетії чи отримати його шляхом обміну через передкавказькі групи населення. Що ж до згаданих виробів з балканської міді в нижньодонських катакомбах, то, скоріше за все, як уже зазначалося, вони надходили з новоданилівського осередку металообробки, який працював на довізному металі фракійсько-нижньодунайського і середньодунайського району⁹. Саме цей осередок, запозичуючи із заходу сировинний метал і деякі технічні ідеї, сприяв поширенню балканського металу до Передкавказзя та Волги.

Таким чином, у інвентарі розглянутих поховань сполучаються вироби місцевого, західного і південно-східного походження. Сумісність цих знахідок в одному закритому комплексі стосується широти й глибини контактів нижньодонського населення за доби енеоліту, можливості різносторонніх зв'язків на відкритих степових просторах.

Важливо ще раз підкреслити ретельну підготовку до поховання померлих, постачання їм не лише перелічених речей, необхідних для дотримання ритуалу (зокрема ножів-пластин), але й старанну вирубку камери в глиняному ґрунті, що потребувало значних зусиль, обробку її вохрою різних кольорів, крейдою, покриття підстилкою, замурування входу деревом та камінням. Щодо ложа-настилу, можна припускати, що облаштування його здійснювалося безпосередньо в камері, куди вносили дерев'яні деталі конструкції, з яких легко складалася рама і заповнювалася підготовленими плашками. А зверху її покривали циновою. Створення такого ложа вимагало неабияких теслярських навичок й, звичайно, використання не лише крем'яних, але й мідних знарядь.

Знаменно, що в поховальних спорудах, крім трави, очерету й каміння-черепашки застосовували таку деревину як дуб, ясен, в'яз, береза. Тобто майстер міг працювати з будь-яким місцевим матеріалом. А з наявних випливає, що рослинність Нижнього Дону за доби енеоліту відзначалася багатством видового складу, широко представленого й у описаних пам'ятках.

Дуже цікавою знахідкою тут є дві ретельно оброблені лопатки великої рогатої худоби. Це не залишки поховальної їжі (нащо було їх обробляти?) і не знаряддя праці (чому вони тоді пофарбовані?), це, скоріш за все, інструменти не утилітарного призначення, а музичного. Дані знахідки асоціюються з лопаткою мамонта, звучання якої досягали за допомогою молотка. Вона входила до комплексу музичних інструментів — кісток (стегнових, тазових, двох щелеп, фрагмента черепа мамонта, а також калаточки й браслета з мамонтового бивня, молотка з рогу північного оленя) та реквізиту (численні черепашки морських моллюсків як підвісні прикраси; запаси кольорової мінеральної фарби для тіла й одягу; голка і проколки). Усе це було виявлено на підлозі будинку № 1 палеолітичного поселення в с. Мезин Чернігівської області. Смілива гіпотеза С. М. Бібікова, після відповідних різнобічних досліджень, підтвердилася, і кістки мамонта зазвучали через 20000 років. «І зараз,— писав С. М. Бібі-

ков, — звук, видобутий з цих кісток, можна розглядати як модель минулого, що є кроком до розуміння музичного звукодобування, організації «оркестровки» ударного ритму в танцювально-пластичному дійстві»¹⁰.

Для доказу нашого припущення необхідно провести комплексні дослідження знахідок в Аксаї (трасологічні, судово-медичні та ін.), щоб можна було з певністю говорити про використання їх як інструментів, що акомпанували ритуальним обрядам-танцям. А те, що похована була причетна до такої сфери дійства, безперечно. Розгляд цих виробів з точки зору вияву духовного світу людей доби енеоліту дуже важливий для розкриття їх музичних здібностей, а також інтелектуально-психологічних прагнень.

Як уже побіжно згадувалося, досліджувані поховання за всіма параметрами вписуються у степову європейську культурно-історичну спільність, яка, мабуть, є складовою частиною Євразійської скотарської історико-культурної провінції¹¹. Слід підкреслити ще раз, що термін «європейська» умовний і відбиває практично географічну позицію культурних груп, які входять до названої спільності. Новим явищем тут, як і в Джурджулештах, є катакомба, на що вже вказувалося вище. Це, так би мовити, на макрорівні. Найближче дані пам'ятки стоять до передкавказької групи подібних поховань і на мікрорівні належать до нижньодонської підгрупи енеолітичних поховань¹².

Передкавказька група датується кінцем Трипілля А—ВІ. Є підстави вважати, що аксайські поховання найдавніші в цій групі, бо в їх інвентарі наявна мікропластина, яка вказує на ранній вік. Про це ж свідчить технологія зняття великих крем'яних пластин¹³. Присутність балканського металу також підтверджує їх датування часом близько середини V — початком IV тис. до н. е. (дати калібровані).

Щодо наступної групи, то вона представлена трьома дитячими кістяками (поховання 7), два з яких лежали скорчено на правому боці й на спині, а третій — «пакетом»; орієнтовані вони точно на захід (за польовими спостереженнями). Даний обряд та склад інвентарю різко відмінний від описаних поховань у катакомбах і свідчить якщо не про іншу лінію культурного розвитку, то про дещо пізнішу хронологічну позицію вказаного поховання. У цьому плані привертають увагу обидві посудини з могили. С. Є. Жеребілов¹⁴ уже порівнював їх з посудинами з хутора Попова та Стрільчої Скелі, а В. Я. Кияшко¹⁵ зараховує їх до матеріалів першої групи поховань Нижнього Дону.

Детальніше розглянемо аксайську кераміку. За формою (високі вінця, що плавно переходять у широкий тулуб, звужений до дещо загостреного дна), за дрібнозубчастим штампом і деталями орнаменту, нанесеного на верхню частину виробів, а також за легкістю черепка і складом глиняної маси (значний вміст черепашки з кривавиком) вони найближче стоять до третьої групи кераміки нижнього шару поселення Ливенцівка на Дону. Свого часу С. Н. Братченко слушно зіставляв матеріали цього шару з такими пам'ятками на Україні, як о-ви Похилий, Виноградний, а також поселення Середній Стог II (середній шар)¹⁶. Дослідник зазначав, що поховання, відповідні ливенцівським, на Дону поки що не відкриті.

Тепер можна з певністю констатувати відкриття таких поховань. Їх наявність на Нижньому Дону зараз відзначає В. Я. Кияшко¹⁷. Вони залишені одним населенням, розташовані лише на правому березі Дону, тільки з різних боків міста Ростова. Це дуже важливий факт прив'язки поховальних споруд з поселеннями, оскільки лише в комплексі можна вирішувати проблеми стародавньої історії Приазов'я та всього Північного Причорномор'я.

У цьому плані цікавими є спостереження О. Г. Шапошникової¹⁸, яка подібну кераміку (друга група), виявлену нею в енеолітичному шарі (другий горизонт) поселення Роздольне на Кальміусі (Старобешівський район Донецької обл.), зближує з матеріалами нижнього шару Ливенцівки. Вона зауважує про відмінність цього посуду від кераміки пам'яток Середнього Стогу II, а саме його ранньої фази. Цей шар поселення дослідниця синхронізує з другим етапом середньостоговської культури¹⁹, що, за висновком Д. Я. Телегіна²⁰, відповідає заключному етапу (I в) передшнурового (волоського) періоду цієї культури. Водночас, О. Г. Шапошникова вважає, що пам'ятки острова Похилий, Виноградний, Роздольне свідчать про

* Слід зауважити, що нами використовується вживана наукова термінологія, на відміну від тієї, що з'явилася останнім часом у назвах тих самих пам'яток.

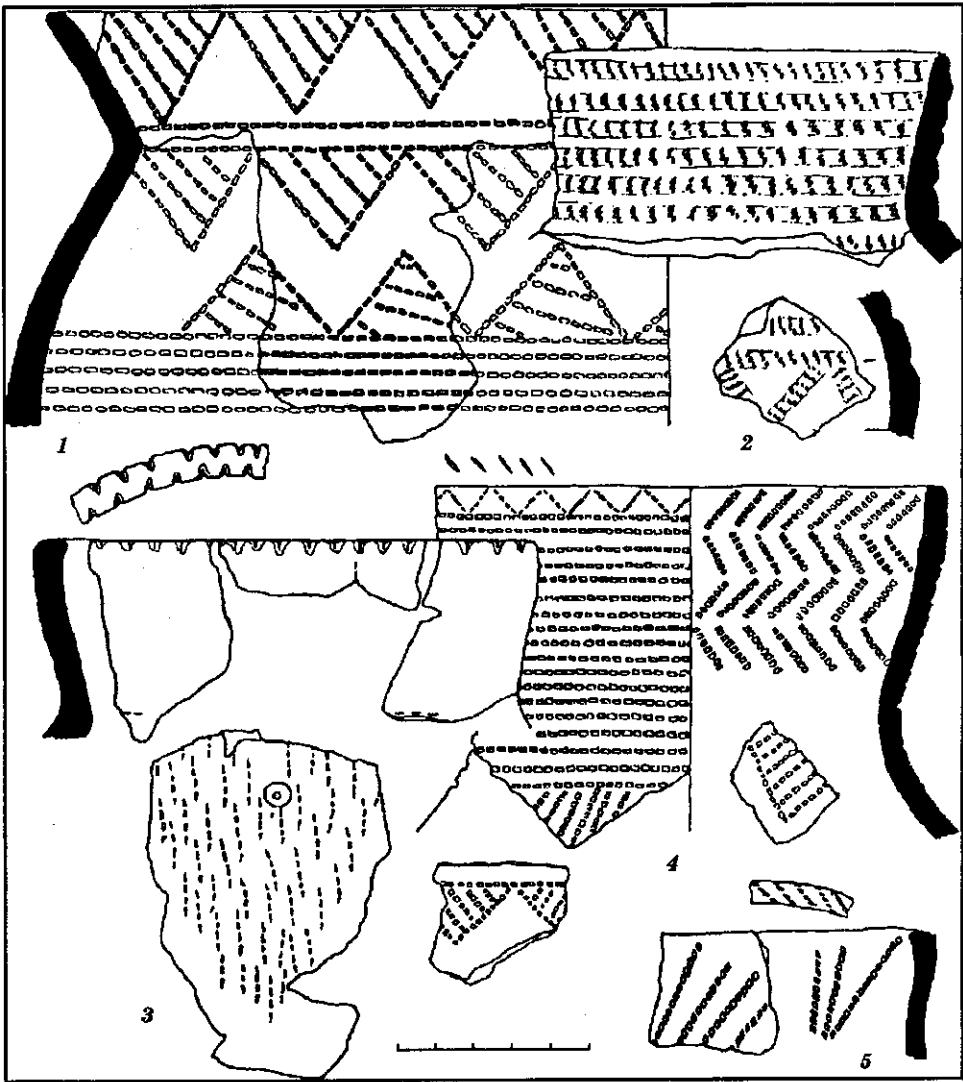

Рис. 6. Поселення Кумиска. Кераміка IV групи (за А. І. Юдіним).

суміш двох інгредієнтів, з одного боку стогівського (кінець часу балки Квітняної), з другого — степового (ливенцівсько-нижньомихайлівського). Вона пише, що південна смуга причорноморських степів була заселена в цей час носіями пам'яток нижньомихайлівського типу, раннього ливенцівського етапу. В даний час можна говорити про власне ливенцівську культуру на Дону та в прилеглих областях Приазов'я, а на захід від Дону — на території півдня України, в Криму, Подніпров'ї з Поінгуллям — констатувати нижньомихайлівську культуру (за О. Г. Шапошніковою) чи іншу лінію розвитку (за В. М. Даниленком).

Ця лінія розвитку, на наш погляд, простежується і на схід від Дону, у степовому Заволжі. На поселенні Кумиска (Паласівській р-н Волгоградської обл.), на лівому березі р. Торгун, у верхньому горизонті енеолітичного шару виявлено дуже близькі аксайській кераміці фрагменти посудин з «високими розтрубоподібними вінцями», вкриті відбитками зубчастого штампа, який утворює горизонтальні ряди, трикутники, зигзаги (рис. 6). Гісто черепків крихке, шарувате, з рослинними домішками і дрібнотовченою черепашкою. А. І. Юдін* зараховує ці знахідки до IV групи кераміки поселення Кумиска²¹. У цьому ж шарі трапилися фрагменти, орнаментовані мотузкою, а також вінця посудини червоно-цеглястого ко-

* Щиро вдячні автору розкопок поселення Кумиска А. І. Юдіну за можливість опублікувати кераміку.

льору (тісто щільне з домішкою піску). За формою, тістом та технікою обробки вінця схожий до майкопської кераміки. Усе це підтверджує час існування зазначеної аксайської посудини і поховання, що її містили.

У даному випадку постає питання про співвідношення поховань у катакомбах чи ямах зі скорченими на спині небіжчиками, орієнтованими в східний сектор, з крем'яними пластинами в інвентарі, з одного боку, а з іншого — з похованнями на горизонті або в невеликому заглибленні в материк, де померлі лежали скорчено на боку і були орієнтовані на захід. На нашу думку²², і ті, й інші немовби змикаються у часі й просторі, про що свідчить описана вище кераміка з поховань другої групи. Наприкінці існування перших з'являються другі з посудинами ливенцівського типу. Тут важливим є спостереження В. Я. Кияшка²³, який відзначає більш раннє положення каратайських поховань, здійснених скорчено на спині в супроводі з круглими прикрасами (тобто першої групи), щодо матеріалів нижнього шару поселення Ливенцівка в названому варіанті. Це ще раз підтверджує дещо пізніший час поховання 7 та синхронних з ним пам'яток, тобто ливенцівських, порівняно з нижньодонськими в складі енеолітичних поховань передкавказької групи з такими самими перламутровими прикрасами та крем'яними ножами²⁴.

Отже, значення пам'яток, відкритих у м. Аксай, полягає, по-перше, в тому, що розширюються наші уявлення про тип поховальних споруд у момент переходу від колективних до індивідуальних поховань. Це не лише ґрунтові ями, але й кам'яні ящики, катакомби, які існують у європейській степовій енеолітичній спільності. По-друге, з'ясовується дещо пізніше положення скорчених на боку небіжчиків із західною орієнтацією та посудинами ливенцівського типу в порівнянні зі скорченими на спині кістяками, супроводжуваними крем'яними ножами та перламутровими прикрасами. По-третє, зв'язок посуду із поховань зі скорченими на боку небіжчиками і західною орієнтацією, з керамікою побутових комплексів, дає змогу ставити питання про існування пам'яток, залишених наприкінці IV тис. до н. е. населенням ливенцівської культури на Нижньому Дону, за часом відповідної Трипілля VII. Так С. Н. Братченко²⁵ датував нижній шар Ливенцівки та аналогічні їй поселенські матеріали.

Звичайно, пропонувані висновки не є остаточними. Датування досліджуваних енеолітичних пам'яток також потребує корегування та уточнення. А щодо гіпотези про ливенцівську культуру на Дону, то вона має вагомий підстави. Детальний аналіз пам'яток цього типу допоможе розкрити нюанси даної культури, визначити її місце в енеоліті Східної Європи, а в загальному контексті висвітлити динаміку процесів IV тис. до н. е. у євразійських степах.

¹ Беспалый Е. И. Раскопки в 1993 году // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1993 году.— Азов, 1994.— Вып. 13.— С. 10; Жеребилов С. Е. Могилиник Мухин II — новый узел культурно-хронологической и синхронизационной схемы энеолита — бронзы Юго-Восточной Европы // Актуальные проблемы археологии Северного Кавказа. XIX «Крупновские чтения». Тез. Докл.— М., 1996.— С. 75, 76.

² Беспалый Е. И. Отчет о работе на Нижнем Дону в 1993 году // Фонды Музея истории.— Аксай, 1993.— С. 53.

³ Haheu V., Kurciatov S. Cimiturul plan eneolitic de linga satul Giurgulesti // Revista Arheologică.— 1993.— № 1.— S. 101, 102.— P. 2.

⁴ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите—энеолите).— Автореф. дисс. ... докт. ист. наук.— М., 1993.— С. 26, 27; Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы.— М., 1998.— С. 168.

⁵ Нечитайло А. Л. Европейская степная общность в эпоху энеолита // РА.— 1996.— С. 19—24.

⁶ Там же.— С. 18—20.

⁷ Археология УССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 313.

⁸ Дремов И. И., Юдин А. И. Древнейшие подкурганые захоронения степного Заволжья // РА.— 1992.— № 4.— С. 27.

⁹ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство...— М., 1998.— С. 168—170.

¹⁰ Бибииков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта.— К., 1981.— С. 98.

¹¹ Малов Н. М. Индоевропейская неурбанистическая цивилизация эпохи палеометаллов Евразийской скотоводческой историко-культурной провинции — звено мозаичной мироцелостности // Конвергенция и дивергенция в развитии культур эпохи энеолита-бронзы Средней и Восточной Европы.— СПб., 1995.— С. 7—11.

¹² Нечитайло А. Л. Пространственно-временная характеристика ранних подкурганых погребений южноевропейских степей // Северо-Восточное Приазовье в системе евразийских древностей (энеолит — бронзовый век). Часть первая. Материалы международной конференции.— Донецк, 1996.— С. 24.

¹³ Скакун Н. Н. К вопросу о кремнедобывающем производстве эпохи энеолита в Юго-Восточной Европе (по материалам Болгарии) // Археология.— 1996.— С. 124—128.

¹⁴ Жеребилов С. Е. Могильник Мухин II...— С. 76.

¹⁵ Кияшко В. Я. Между камнем и бронзой (Нижнее Подонье в V—III тысячелетии до н. э.) // Донские древности.— Азов, 1994.— Вып. 3.— С. 124.— Рис. 38, 3.

¹⁶ Братченко С. Н. Багатошарове поселення Ливенцівка I на Дону // Археология.— 1969.— Т. XXII.— С. 212.— Рис. 2, 2, 3.

¹⁷ Кияшко В. Я. Указ. соч.— С. 78.

¹⁸ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздолъне на р. Кальміус // Археология.— 1970.— Т. XXII.— С. 144—146.

¹⁹ Шапошникова О. Г. Эпоха раннего металла в степной полосе Украины // Древнейшие скотоводы степей юга Украины.— К., 1987.— С. 71.

²⁰ Телегін Д. Я. Середньостогівська культура епохи міді.— К., 1973.— С. 85, 122; Телегін Д. Я., Константиnescу Л. Ф. Многослойное поселение на Стрильней Скеле эпохи неолита — энеолита в Днепровском Надпорожье // РА.— 1992.— № 1.— С. 19—23.

²¹ Юдин А. И. Неолит и энеолит степного Заволжья.— Дисс. ... канд. истор. наук.— Саратов, 1995.— С. 227, 228.— Рис. 96, 6; 97; Юдин А. И. Неолит и энеолит степного Заволжья.— Автореф. дисс. канд. истор. наук.— М., 1995.— С. 11.

²² Нечитайло А. Л., Козюменко Е. В., Жеребилов С. Е. Новые погребальные памятники эпохи энеолита // Проблеми археології Подніпров'я.— ДДУ, 1998.— С. 58—69.

²³ Кияшко В. Я. Указ. соч.— С. 70.

²⁴ Нечитайло А. Л. Европейская степная общность...— С. 21—24.

²⁵ Братченко С. Н. Вказ. праця.— С. 225.

А. Л. Нечитайло, Е. В. Козюменко, С. Е. Жеребилов

НОВЫЕ ПАМЯТНИКИ ЭПОХИ ЭНЕОЛИТА НА ДОНУ

В статье представлены, во-первых, новые погребальные комплексы европейской степной энеолитической общности, открытые в последнее время на Нижнем Дону. Публикация их имеет важное значение для синхронизации энеолитических памятников степной территории Украины, Северного Кавказа, Нижнего Поволжья. Материалы рассматриваются на широком фоне причерноморско-каспийского региона.

Во-вторых, в статье поставлен вопрос о существовании на Дону ливенцовской культуры, параллельно нижнемихайловской юга Украины. Впервые констатируется связь керамики определенных погребальных комплексов (скорчено на боку, с западной ориентацией) с материалами нижнего слоя поселения Ливенцовка на Дону, а также острова Похилый и Виноградный в Поднепровье.

Новые материалы способствуют раскрытию динамики процессов IV тыс. до н. э. в Евразийских степях.

NEW SITES OF THE ENEOLITHIC AGE ON THE DON

The article describes new funeral complexes of the European steppe Eneolithic community discovered last time on the Lower Don basin, which is of great importance for the synchronization of Eneolithic sites of the steppe territory of Ukraine, the Northern Caucasus, and the Lower Volga basin. The material is considered against the broad background of the Black Sea and Caspian Sea regions.

We set the question about the existence of the Liventsovka culture on the Don simultaneously with the Low-Michailovo culture of the south of Ukraine. For the first time, the connection between the ceramics of certain funeral complexes (bent, on one side, with the western orientation) and the materials of the low layer of the Liventsovka settlement on the Don and the islands of Pohyly and Vinogradny in the Dnieper region is established.

The new materials promote the disclosure of the dynamics of processes in the IV mill. BC in the Eurasian steppes.

Одержано 28.10.97

В. С. Щербакова

БРОНЗОВЫЕ ПЕРСТНИ-ПЕЧАТИ ХЕРСОНЕССКОГО ПРОИЗВОДСТВА II—III вв. н. э.

Исследуя группу печатей-перстней из раскопок Херсонеса и его окружи, которую объединяет одинаковая форма и технология изготовления, автор приходит к выводу об их местном производстве.

Среди античных печатей значительную группу составляют бронзовые перстни-печати. Они встречаются при раскопках всех античных греческих центров. Формы их весьма разнообразны, различны и изображения на щитках, и технология изготовления.

Во вступительной статье к каталогу выставки античных перстней Эрмитажа О. Я. Неверов пишет о параллельном развитии двух видов античных печатей: цельнометаллических перстнях-печатах и перстнях с каменными резными вставками. Если говорить об античной эпохе, то и те, и другие печати доживают до «заката языческого мира»¹. Очень качественная классификация металлических перстней римского времени сделана в работе Ф. Хенкеля². Его публикация не потеряла значения и до сегодняшнего дня, так как все последующие работы подтвердили датировку и систематизацию, сделанную Ф. Хенкелем. Греческие, этрусские и римские перстни-печати из Британского музея опубликованы Ф. Маршаллом³. Исследователь уделяет внимание различным материалам, идущим на изготовление перстней, функциональному назначению, правилам и даже законам, связанным с их ношением. Наиболее интересные и роскошные перстни из музея Виктории и Альберта в Лондоне опубликованы К. Оманом⁴, но большинство металлических перстней, включенных в этот каталог, он рассматривает лишь как украшения.

Гораздо меньше внимания исследователи уделяли отдельным группам металлических перстней-печатей, изготовленным в определенных центрах. Здесь можно отметить статью О. Я. Неверова, выделившего и исследовавшего группу александрийских бронзовых перстней из Эрмитажа⁵. Эллинистические перстни этой